מַאי – מדוע נקט התנא 'לְמָקוֹם שֶׁאמָּה' שמלשון זה משמע שבכל אופן הדין כך, שֶׁמַּעַתָּ מִינָּהּ – יש ללמוד מכך שלעולם הַפַּת אֲצֶל הָאֵם, לֹא שָׁנָא גְּדוֹלָה וְלֹא שָׁנָא קְטַנָּה – ואין בזה חילוק בין גדולה לקטנה.

* * *

שנינו במשנה: לֹא 'אָמְרוּ שְׁנֵיהֶם וְכוּ' הרי אנו זנין אותה כאחד. הגמרא מביאה מעשה שלכאורה קשור לדין זה: הַהוּא גַּבְרָא דְּאוֹגַר לֵיהּ רֵיחָיָא לְחַבְרֵיהּ, לְמַחְיְנָהּ – מעשה באדם שהשכיר ריחיים לחבירו, ובתמורה היה מוטל על השוכר לטחון עבור המשכיר את מזונות ביתו, לְסוֹף אִיעַתַּר – לבסוף התעשר המשכיר, זָבִין רֵיחָיָא וְחַמָּרָא – וקנה ריחיים חדשות וחמור, על מנת לטחון בהם למזונות ביתו. וכיון שכבר לא היה צריך את מלאכת השוכר אָמַר לֵיהּ לשוכר, עַד הַאִידָּנָא הָוֵה טָחֵינְנָא גַּבָּךְ – עד עתה טחנתי אצלך את חיטיי כדמי שכירות, הַשְׁתָּא – עתה שיש לי ריחיים וחמור, ואיני זקוק למלאכתך, הַב לִי אַגְרָא – שלם לי במעות. אָמַר לֵיהּ השוכר, מִיטְחַן טָחֵינְנָא לָךְ – אמשיך ואטחון עבורך, ולא אשלם לך שכירות.

פָּבֵר רָבִינָא לְמֵימַר, הֵיינוּ מַתְנִיתִין – שדין זה דומה למה ששנינו במשנה, 'לֹא 'אָמְרוּ שְׁנֵיהֶם חֲרֵי אָנוּ זָנִין אוֹתָהּ כְּאֶחָד, אֶלָּא אֶחָד זָנָהּ וְאֶחָד נוֹתֵן לָהּ דְּמֵי מְזוֹנוֹת', שהרי מבואר במשנה, שאף שמתחילה לא התחייב הבעל אלא מזונות בלבד, מכל מקום באופן שיש לבת מזונות ממקום אחר חייבוהו לתת לה דמי מזונות, וכן בנידון זה, אף שמתחילה לא התחייב אלא לטחון בעבורו, עכשיו שאין למשכיר צורך בזה יתן לו מעות.

הגמרא דוחה את הדמיון: אָמַר לֵיהּ רַב עֲוִירָא, מִי דָּמֵי – וכי המקרים הללו דומים זה לזה, הָתָם – שם במקרה המבואר במשנתינו, חַד בְּרֵיסָא אִית לָהּ, תַּרְתֵּי בְּרֵיסָתָא לֵית לָהּ – כרס אחד יש לה ולא שתים, כלומר, אין הבת יכולה לאכול פעמיים ולפיכך יכולה לתבוע מאחד מהם דמי מזונות, ואילו הָכָא – במעשה כאן, מָצֵי אָמַר לֵיהּ – יכול השוכר לומר למשכיר אינך מפסיד כלום, שכן טָחוֹן וְזָבִין טָחוֹן וְאוֹתֵיב – מה שאתה טוחן בריחיים שברשותך מכור לאחרים, ומה שאני טוחן עבורך, תשמור עבור מזונות ביתך. מוסיפה הגמרא: וְלֹא אָמְרַן שהשוכר אינו מחויב לשלם דמים, אֶלָּא דְּלֵית לֵיהּ טְחִינָא לְרֵיחָיָא – אלא כאשר אינו מוצא אנשים המבקשים לטחון אצלו כל שעה, ולפיכך יכול לטעון מאחר ואני יושב בטל מעבודה, לא אתן לך מעות אלא אטחן עבורך, אֲבָל אִית לֵיהּ טְחִינָא לְרֵיחָיָא – אולם אם הוא מוצא לטחון בשכר, גָּנוֹן זוֹ כּוֹפִין אוֹתוֹ עַל מִדַּת סְדוֹם – כופין את השוכר שלא יתנהג עם המשכיר במידת סדום, ומחייבים אותו לתת למשכיר מעות.

משנה

משנתינו דנה בזכות האלמנה למזונות ודיור מהנכסים של בעלה: אַלְמָנָה שֶׁאָמְרָה ליורשי בעלה, אִי אֶפְשִׁי לָזוּז מִבֵּית בַּעֲלִי – איני רוצה לצאת מבית בעלי, אֵין הַיּוֹרְשִׁין יְכוֹלִין לוֹמַר לָהּ, לְכִי לְבֵית אָבִיךְ וְאָנוּ זָנִין אוֹתָךְ שם, אֶלָּא זָנִין אוֹתָהּ בבית בעלה, וְנוֹתְנִין לָהּ מָדוֹר [–מקום לדור] לְפִי כְּבוֹדָהּ.

אָמְרָה האלמנה, אִי אֶפְשִׁי לָזוּז מִבֵּית אַבָּא, כלומר, רצוני שתעלו את מזונותי אלי לבית אבא, יְכוֹלִין הַיּוֹרְשִׁין לוֹמַר לָהּ, אִם אַתְּ דרה אֶצְלֵנוּ יֵשׁ לִיךְ מְזוֹנוֹת, וְאִם אֵין אַתְּ אֶצְלֵנוּ אֵין לִיךְ מְזוֹנוֹת. אמנם אִם הָיְתָה טוֹעֶנֶת כן מִפְּנֵי שֶׁהִיא יַלְדָּה וְהֵן יְלָדִים, ויש לחוש שיבואו לידי עבירה, זָנִין אוֹתָהּ, וְהִיא בְּבֵית אֲבִיהָ – אף שאינה גרה עמהם אלא בבית אביה.

* * *

גמרא

הגמרא מביאה ברייתא המבארת את הזכויות שיש לאלמנה כל ימי אלמנותה: תָּנוּ רַבָּנָן, מִשְׁתַּמֶּשֶׁת בַּמָּדוֹר כְּדֶרֶךְ שֶׁהיתה מִשְׁתַּמֶּשֶׁת בו בְּחַיֵּי בַּעֲלָהּ. וכן משתמשת בַּעֲבָדִים וּשְׁפָחוֹת כְּדֶרֶךְ שֶׁהיתה מִשְׁתַּמֶּשֶׁת בהם בְּחַיֵּי בַּעֲלָהּ. ומשתמשת בְּכֵלִים וּבְכֵסוֹתוֹת כְּדֶרֶךְ שֶׁמִּשְׁתַּמֶּשֶׁת בְּחַיֵּי בַּעֲלָהּ, וכן משתמשת בְּכֵלֵי פֶּשֶׁתָּן וְחָבִית כְּדֶרֶךְ שֶׁמִּשְׁתַּמֶּשֶׁת בְּחַיֵּי בַּעֲלָהּ, שֶׁכָּתַב לָהּ בכתובה, וְאֹתְּ תִּהְיֶה יָתֵבְתִּ בְּבֵיתִי וּמִיתַּזְּנָא מִנְּכָסַי כָּל יְמֵי מֵנַּר אַרְמְלוּתֵיךְ בְּבֵיתִי – ואת תהי יושבת בביתי וניזונת מנכסי כל ימי משך אלמנותך בביתי, ומלשון 'בביתי' משמע שבאותו שימוש תשתמשי בין בחיי ובין במותי כל זמן שאת בביתי.

תָּנֵי רַב יוֹסֵף, מנוסח הכתובה 'בְּבֵיתִי' יש לדייק שדווקא בביתי וְלֹא בְּבֵקְתִּי – בית צר כעין צריף, כלומר אם לא הותיר אחריו אלא בית צר כעין צריף, אנו אומרים שבאופן זה לא קיבל על עצמו להוציא בניו מביתו ולהושיבה במקומם.

הגמרא מביאה הוראה בענין זה: אָמַר רַב נַחְמָן, יְתוֹמִים שֶׁמָּכְרוּ מָדוֹר אַלְמָנָה, לֹא עָשׂוּ וְלֹא כְּלוּם – אין המכר חל. מקשה הגמרא: וּמַאי שְׁנָא – מדוע שונה דין זה מִדְּרַבִּי אַסִּי אָמַר רַבִּי יוֹחָנָן, דְּאָמַר רַבִּי אַסִּי אָמַר רַבִּי יוֹחָנָן, יְתוֹמִים שֶׁקִּדְּמוּ וּמָכְרוּ בְּנָכְסִים מוּעָטִין, דהיינו שמכרו את הנכסים המועטים קודם שבאו לבית דין, אף שהנכסים האלו מיועדים למזונות הבנות, מַה שֶּׁמָּכְרוּ מָכְרוּ. הרי שאף שמעיקר הדין יש ליתן נכסים אלו לבנות והבנים ישאלו על הפתחים, מכל מקום הועילה מכירת היתומים, ואם כן מדוע שלא נאמר אף כאן שאף שלאלמנה יש זכות דיור בבית בעלה מכל מקום מכירת היתומים צריכה להועיל. מתרצת הגמרא: הָתָם – שם, בנכסים מועטים, לֹא מְשַׁתַּעְבְּדִי לָהּ מַחַיִּים – אין הנכסים משועבדים למזונות הבנות מחייו של האב, ולפיכך כשקדמו ומכרו הועילה מכירתם, ואולם הָכָא – לגבי מכירת מגורי האלמנה, מְשַׁתַּעְבְּדִי לָהּ מַחַיִּים – הרי הוא משועבד לה עוד בחיי בעלה, ועל כן אין היתומים יכולים למוכרו.

* * *

אָמַר אַבָּיֵי, נְקִיטִינַן – מסורת היא מאבותינו, מָדוֹר אַלְמָנָה שָׁנָפַל, אֵין הַיּוֹרְשִׁין חַייבִין לִבְנוֹתוֹ, משום שבשעה שנפל הבית פקע השיעבוד כלפיה.

ברייתא המסייעת לדין זה: תַּנְיָא נַמִּי הָכִי – וכך שנינו בברייתא, מָדוֹר אַלְמָנָה שֶׁנָּפַל אֵין הַיּוֹרְשִׁין חַייבִין לִבְנוֹתוֹ, וְלֹא עוֹד אֶלָּא אֲפִילּוּ הִיא אוֹמֶרֶת הַנִּיחוּנִי וְאֶבְנֶנּוּ מִשֶּׁלִּי [–מכספי], אֵין שׁוֹמְעִין לָהּ – אין היתומים מחויבים להסכים לכך.

הגמרא מביאה ספק בענין זה: בָּעֵי [–שאל] אַבָּיֵי, אם האלמנה שִׁיפְּצָה – תיקנה וחיזקה את הבית, ומפני כך הוא עשוי מעתה לעמוד עוד זמן רב, מַאי – מה הדין, האם מחויבים היתומים לתת לה לגור בבית זה כל זמן שהוא קיים אחר שחוזק, או שאינם מחויבים אלא בשיעור שהיה יכול להתקיים אם לא היתה מחזקת אותו.

מסיקה הגמרא: תֵּיקוּ – תעמוד שאלה זו בספק, שלא נפשטה.

* * *

שנינו במשנה: אָמְרָה אִי אֶפְשִׁי לזוז מבית אבא, יכולין היורשין לומר לה, אם את אצלנו יש ליך מזונות, ואם אין את אצלנו אין ליך מזונות. שואלת הגמרא: וְלֵיתְבוּ לָהּ כִּי יָתְבָה הָתָם – שיתנו לה מזונותיה כשהיא יושבת בבית אביה, ומדוע אין הם מחויבים לזון אותה אלא בבית בעלה. משיבה הגמרא: מְסַיַּיע לֵיהּ – מדברי משנתינו נמצא סיוע לְרַב הוּנָא, דְּאָמַר רַב הוּנָא בִּרְכַת הַבַּיִת בְּרִיבָּה, כלומר, כפי ריבוי בני הבית כך הוא שיעור הברכה המצויה בבית, שהרבים מסייעים זה לזה, ומשתכרים מכך, ומזלם של הרבים עדיף, ולפיכך יכולים היורשים יכולים לתבוע ממנה שתדור אצלם, בכדי שלא תתמעט הברכה.

מקשה הגמרא: וְלֵיתְבוּ לָהּ לְפִי בִּרְכַת הַבַּיִת – ושיתנו לה מזונות ויפחתו מהם לפי מה שנתמעטה ברכת הבית בגללה כשאינה דרה

המשך בעמ' יז

עמם. הגמרא מקבלת את הטענה ומשיבה: **הָכִי נַמִּי** – אכן, יש לה מזונות גם כשהיא בבית אביה, אלא שנוטלת מזונות בניכוי מה שנתמעטה ברכת הבית ביציאתה ממנו.

מימרא נוספת של רב הונא השייכת לענין זה: **אָמַר רַב הוּנָא, לְשׁוֹן חֲכָמִים בְּרָכָה, לְשׁוֹן חֲכָמִים עוֹשֶׁר, לְשׁוֹן חֲכָמִים מַרְפֵּא** – מלשונם של חכמים יש ללמוד ברכה, עושר ורפואה. מפרטת הגמרא: לשון חכמים יש ללמוד ממנה **בְּרָכָה, הָא דַּאֲמָרַן** – היא מה שאמרנו לעיל שכפי שיעור יושבי הבית תתרבה הברכה.

לשון חכמים יש ללמוד ממנה **עוֹשֶׁר**, דִּתְנַן במשנה (כ"ב פד:) 'הַמּוֹכֵר **פֵּרוֹת לַחֲבֵירוֹ**, ופסק לו את מחירם לפי שער ידוע, **מָשַׁךְ** הקונה את הפירות **וְלֹא מָדַד, קָנָה**. ואם **מָדַד** את הפירות **וְלֹא מָשַׁךְ** אותם, **לֹא קָנָה. וְאִם הָיָה** הלוקח **פִּקֵּחַ** ואינו רוצה שהמוכר יחזור בו, אך אין לו פנאי למשוך את כל הפירות, **שׁוֹכֵר אֶת מְקוֹמוֹ** של הכלי שבו נמצאים הפירות, ונעשה מקום זה כחצרו וקונה לו, ובכך לא יוכל המוכר לחזור בו מן המכר, הרי למדנו מדברי חכמים כיצד יצליח במסחרו ויתעשר.

מַרְפֵּא – לשון חכמים יש ללמוד ממנה רפואה, דִּתְנַן במשנה (פסחים לט:) **לֹא יִלְעוֹס אָדָם חִטִּין, וְיָנִיחַ עַל גַּבֵּי מַכָּתוֹ בְּפֶסַח, מִפְּנֵי שֶׁמַּחְמִיצוֹת** על ידי הרוק שבפיו. ולמדים מזה שחיטים לעוסות מועילות לרפואה על גבי מכתו.

* * *

הגמרא מביאה ברייתא בענין חיוב היורשים בכבוד אלמנת אביהם: **תָּנוּ רַבָּנָן, בְּשָׁעַת פְּטִירָתוֹ שֶׁל רַבִּי אַמֵּי, לִבְנֵי אֲנִי צָרִיךְ, נִכְנְסוּ בָּנָיו אֶצְלוֹ, אָמַר לָהֶם, הִזָּהֲרוּ בִּכְבוֹד אִמְּכֶם, נֵר יֵהָא דָּלוּק בְּמְקוֹמוֹ** על יד השולחן, כמו שהיה בחיי, **שׁוּלְחָן יֵהָא עָרוּךְ בְּמְקוֹמוֹ, מִטָּה תְּהֵא מוּצַעַת בְּמְקוֹמָהּ. יוֹסֵף חֲפָנִי** – מן העיר חיפה **וּשְׁמָעוֹן אֶפְרָתִי** – מהעיר אפרת **הֵם שְׁמָשׁוּנִי בְּחַיַּי וְהֵם יְשַׁמְּשׁוּנִי בְּמוֹתִי.**

* * *

הגמרא דנה בציווי של רבי: **הִזָּהֲרוּ בִּכְבוֹד אִמְּכֶם.** מכך שהוצרך רבי להזהירם על כבוד אמם, משמע שלולי ציוויו היו פטורים. מקשה הגמרא: **דְּאוֹרַיְיתָא הִיא** – הלא מחויבים הם בכבוד האם מן התורה, **דִּכְתִיב** (שמות כ יב) 'כַּבֵּד **אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמֶּךָ**'. מתרצת הגמרא: **אֵשֶׁת אָב חֲוַאי** – האשה שעליה ציוה אותם רבי לא היתה אמם כי אם אשת אביהם. מקשה הגמרא: **אֵשֶׁת אָב נַמִּי דְּאוֹרַיְיתָא הִיא** – הרי גם החיוב לכבד את אשת האב הוא מן התורה, **דְּתַנְיָא** בברייתא על דברי הכתוב (שם) 'כַּבֵּד **אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמֶּךָ**' ודרשו חכמים, '**אֶת אָבִיךָ**' זוֹ **אֵשֶׁת אָבִיךָ**, שכן כלל הוא שכל מקום שכתבה התורה 'את', כוונתה לרבות, '**וְאֶת אִמֶּךָ**' זוֹ **בַּעַל אִמֶּךָ** – ומן המלה 'את' הסמוכה ל'אמך' אנו למדים לרבות בעל אמך, 'וְ'ו **יַתֵּירָה** – ומן האות וי"ו המיותרת של 'ואת אמך', **לְרַבּוֹת אֶת אָחִיךָ הַגָּדוֹל** – למדים אנו לרבות חיוב כבוד לגבי האח הגדול. מתרצת הגמרא: **הָנֵי מִילֵּי מְחַיִּים** – מה שחייבים בכבוד אשת האב זה רק כשהאב חי, **אֲבָל לְאַחַר מִיתָה** של האב, **לֹא** חייבים בכבודה.

עוד ציוה רבי את בניו: **נַר יֵהָא דָּלוּק בְּמְקוֹמוֹ, שׁוּלְחָן יֵהָא עָרוּךְ בְּמְקוֹמוֹ, מִטָּה תְּהֵא מוּצַעַת בְּמְקוֹמָהּ.** שואלת הגמרא: **מַאי טַעְמָא** – מדוע רבי ציוה על דברים אלו. משיבה הגמרא: **כָּל בֵּי שַׁמַּשֵּׁי** – בכל ערב שבת **הֲוָה אָתֵי לְבֵיתֵיהּ** – היה רבי בא אל ביתו [אחר פטירתו], **הֲווּ בֵּי שַׁמַּשָּׁא** – באותו ערב שבת **אַתַּאי שַׁבַּתָּא קָא קָרֵיהּ אַבָּבָא** – באה שכנה וקראה בפתח הבית, **אָמְרָה אַמַּתַּיהּ** – אמרה לה השפחה המשמשת בבית רבי, **שַׁתְּיקוּ דְּרַבִּי יָתִיב** – שתקי, שכן רבי יושב בביתו. **כֵּינָן דְּשָׁמַע שׁוּב לֹא אָתָא** – כיון ששמע רבי שכבר נודע לרבים דבר ביאתו לביתו בערב שבת, פסק מלבוא, בכדי **שֶׁלֹּא לְהוֹצִיא לַעַז עַל צַדִּיקִים הָרִאשׁוֹנִים** – שלא יאמרו עליהם שלא היו צדיקים שהרי לא ניתנה להם רשות לבוא לביתם כמו לרבי.

עוד ציוה רבי לבניו: **יוֹסֵף חֲפָנִי שִׁמְעוֹן אֶפְרָתִי הֵם שְׁמָשׁוּנִי בְּחַיַּי וְהֵם יְשַׁמְּשׁוּנִי בְּמוֹתִי.** מבארת הגמרא: **סָבוּר מִינָּהּ** – היו סבורים מתחילה, **בְּהֲדֵין עָלְמָא הוּא דְּקָאָמַר** – שכוונת רבי היא ששמשיו אלו ששמשוהו בחייו הם יתעסקו בקבורתו. **כֵּינָן דְּחָזוּ דְּקָדֵים עֲרָסַיְיהוּ לְעַרְסֵיהּ** – כיון שראו שקדמה קבורתם של שמשיו לקבורתו של רבי, **אָמְרִי, שָׁמַע מִינָּהּ לְהָהוּא עָלְמָא הוּא דְּקָאָמַר** – מוכח מכאן שכוונת רבי היתה שישמשוהו בעולם הבא, **וְהַאי דְּאָמַר הָכִי** – וטעם הדבר שהיה רבי נצרך להודיע ששמשיו יעמותו וישמשוהו אחר מותו, **דִּלְא לֵימְרוּ מִילְּתָא חֲוַאי לְהוּ** – כדי שלא יאמרו הבריות שמחמת דבר עבירה שהיה בהם לא זכו להתעסק בקבורתו של רבי, **וְעַד הַאִידָּנָא נַמֵּי זְכוּתוֹ דְּרַבִּי הוּא דְּאַהֲנָיָא לְהוּ** – ומה שלא מתו בשנות חייו של רבי הוא משום שהגנה זכותו עליהם.

הגמרא מביאה את ההמשך של הברייתא: **אָמַר לָהֶן** רבי, **לְחַכְמֵי יִשְׂרָאֵל אֲנִי צָרִיךְ. נִכְנְסוּ אֶצְלוֹ חַכְמֵי יִשְׂרָאֵל, אָמַר לָהֶן, אַל תִּסְפְּדוּנִי בָּעֲיָירוֹת** – בשעה שתישאו את מיטתי ממקומה בציפורי אל מקום קבורתי בבית שערים, אל תספידוני בעיירות קטנות, אלא רק בערים הגדולות.

וְהוֹשִׁיבוּ יְשִׁיבָה לעסוק בתורה, מיד לְאַחַר שְׁלֹשִׁים יוֹם של הספד, ולא תהיו עוסקים עוד בהספד.

עוד אמר להם רבי לחכמי ישראל, שִׁמְעוֹן בְּנִי חָכָם, נַמְלִיאֵל בְּנִי יהיה נָשִׂיא, חֲנִינָא בַּר חָמָא יֵשֵׁב בְּרֹאשׁ הישיבה.

הגמרא מבארת את דברי רבי שנאמרו לעיל: רבי צוה לחכמי ישראל אַל תַּכְפִּדוּנִי בָּעֲיירוֹת. מבארת הגמרא: סָבוּר מִינָּהּ – היו סבורים לומר מדבריו של רבי, מֹשֶׁה טָרְחָא הוּא דְּקָאָמַר – משום טירחתם של בני הכפרים הסמוכים לעיירות הוא שציוה להם שלא יטרחו לבוא לעיירות להשתתף בהספדים, כֵּיוָן דְּחָזוּ דְּקָפְדִי בְּכַרְכֵי וְקָאָתוּ כּוּלֵי עָלְמָא – אולם אחרי שראו שבשעה שהספידוהו בכרכים, טרחו ובאו לשם יושבי הכפרים והעיירות כולם, אָמְרוּ, שְׁמַע מִינָּהּ מֹשֶׁה יָקָר הוּא דְּקָאָמַר – מכאן מוכח שכוונתו של רבי שלא יספידוהו בעיירות היתה, על מנת שיתקבצו כולם אל מקום אחד, בכדי שיספידוהו ברוב עם ויתרבה כבודו שהוא כבודה של תורה.

עוד ציוה רבי: הוֹשִׁיבוּ יְשִׁיבָה לְאַחַר שְׁלֹשִׁים יוֹם, ושלא יהיו יותר עסוקים בהספד. מבארת הגמרא טעמו של רבי לציווי זה: דִּלְמָא עָדִיפְנָא – שאיני עדיף מִמֹּשֶׁה רַבֵּינוּ דִּכְתִיב עליו (דברים לד ח) 'וַיִּבְכּוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת מֹשֶׁה בְּעַרְבֹת מוֹאָב שְׁלֹשִׁים יוֹם וַיִּתְּמוּ יְמֵי בְכִי אֵבֶל מֹשֶׁה', הרי שאפילו את משה רבינו לא הספידו יותר משלשים יום. הגמרא מספרת את מה שאירע לאחר פטירתו של רבי: תְּלָתִין יוֹמִין סָפְדִין בֵּימָמָא וְלֵילְיָא – שלשים יום ספדו לו בימים ובלילות, מַכָּאן וְאֵילָךְ, סָפְדוּ בֵּימָמָא וְגָרְסֵי בְּלֵילְיָא – היו סופדים לו ביום ועוסקים בתורה בלילות, אוֹ סָפְדוּ בְּלֵילְיָא וְגָרְסֵי בֵּימָמָא – או שהספידוהו בלילות ועסקו בתורה ביום, עַד דְּסָפְדֵי תְּרֵיסַר יַרְחֵי שַׁתָּא – עד כלות שנים עשר חדשים לפטירתו.

הגמרא מביאה מעשה שהתרחש בזמן פטירתו של רבי: הֲהוּא יוֹמָא דְּאִשְׁכְּבְתֵּיהּ דְּרַבִּי – ביום פטירתו של רבי, נָפְקָא בַּת קָלָא – יצאה בת קול וְאָמְרָה, כָּל דְּהָווֹ בְּאִשְׁכְּבְתֵּיהּ דְּרַבִּי – כל מי שהיה בפטירתו של רבי, מְזוּמָּן הוּא לְחַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא. הֲהוּא בּוּכְיָם, כָּל יוֹמָא הָווֹ אָתֵי קַמֵּיהּ – היה שם כובס אחד שבכל יום היה בא לפני רבי, הֲהוּא יוֹמָא לָא אָתָא – ובאותו יום לא בא, כֵּיוָן דְּשָׁמַע הָכִי – כיון ששמע את דברי הבת קול, שכל מי שהיה בפטירתו של רבי מזומן לעולם הבא, סָלִיק לְאִילָּנָא וְנָפַל לְאַרְעָא וְמֵית – עלה לגג ונפל לארץ ומת, יָצְתָה בַּת קוֹל וְאָמְרָה אַף הֲהוּא כּוּכְיָם מְזוּמָּן הוּא לְחַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא, כיון שהצטער על כך שלא זכה להתעסק בכבודו של רבי עד שהמית עצמו.

עוד אמר רבי: שִׁמְעוֹן בְּנִי חָכָם הוא. שואלת הגמרא: מַאי קָאָמַר – מה התכוין רבי בדבריו. משיבה הגמרא: הָכִי קָאָמַר – כך היתה כוונת רבי לומר, אַף עַל פִּי שֶׁשִּׁמְעוֹן בְּנִי חָכָם, נַמְלִיאֵל בְּנִי יהיה נָשִׂיא. אָמַר לֵיהּ, צְרִיכָא לְמֵימַר – וכי רבי היה צריך לומר כן, והרי דבר פשוט הוא שהבן הבכור יהיה ממלא מקום אביו בנשיאות. אָמַר רַבִּי שִׁמְעוֹן בַּר רַבִּי ללוי, צְרִיכָא לָךְ וּלְמַטְלְעָתָךְ – דברי רבי צריכים לך ולצליעתך. הגמרא תמהה: מַאי קַשְׁיָא לֵיהּ – מה היה קשה לרבי שמעון על דברי לוי, הָא קְרָא קָאָמַר – הרי דבריו מפורשים בפסוק (דה"ב ב' כא ג) 'וְאֶת הַמַּמְלָכָה נָתַן המלך יהושפט לִיהוֹרָם כִּי הוּא הַבְּכוֹר' הרי מפורש שהבכור הוא ממלא מקום אביו. משיבה הגמרא: אין ללמוד מיהושפט, שכן הַהוּא [–יהורם בנו] מַמְלֵא מָקוֹם אֲבוֹתָיו הָווּ, כלומר, לא היה אח יותר חשוב ממנו, וְרַבָּן גַּמְלִיאֵל אִינוּ מַמְלֵא מְקוֹם אֲבוֹתָיו הָווּ, שהרי רבי שמעון אחיו היה חכם ממנו.

מקשה הגמרא: וְרַבִּי, מַאי טַעֲמָא עָבֵד הָכִי – מה הטעם שמינה את רבן גמליאל בנו להיות נשיא, ולא את רבי שמעון אחיו שהיה חכם יותר. מתרצת הגמרא: משום דְּנֵהֵי דְּאִינוּ מַמְלֵא מְקוֹם אֲבוֹתָיו בְּחָכְמָה, בִּירְאַת חֵטְא מַמְלֵא מְקוֹם אֲבוֹתָיו הָווּ – אף שלא היה ממלא מקום אבותיו בחכמה, מכל מקום ביראת חטא היה ממלא מקום אבותיו.

עוד ציוה רבי: חֲנִינָא בַּר חָמָא יֵשֵׁב בְּרֹאשׁ הישיבה. מספרת הגמרא: לֹא קִיבֵּל רַבִּי חֲנִינָא לעמוד בראשות הישיבה, משום שֶׁהָיָה רַבִּי אֲפָּם גְּדוֹל מִמֶּנּוּ שְׁתֵּי שָׁנִים וּמֶחֱצָה, ואין זה לכבודו שרבי חנינא שקטן ממנו יהיה ראש ישיבה, יָתִיב רַבִּי אֲפָּם בְּרֵישָׁא – ישב רבי אפס בראשות הישיבה, וְיָתִיב רַבִּי חֲנִינָא אַבָּרֵאי – ורבי חנינא ישב מחוץ לבית המדרש, משום שלא רצה להיות כפוף לו. וְאָתָא לֵוִי וְיָתִיב גַּבֵּיהּ – ובא לוי וישב עם רבי חנינא מחוץ לבית המדרש. נָח נַפְשֵׁיהּ דְּרַבִּי אֲפָּם וְיָתִיב רַבִּי חֲנִינָא בְּרֵישָׁא – נפטר רבי אפס לבית עולמו, וישב רבי חנינא בראשות הישיבה, וְלֹא הָווּ לֵיהּ לְלֵוִי אינש לְמֵיתַב גַּבֵּיהּ – ולא היה ללוי איש לישב עמו מחוץ לבית המדרש, וְלבסוף קָאָתָא לְגַבֵּיהּ. וַהֲיֵינוּ דְּאָמְרֵי לֵיהּ – וזהו שאמרו החכמים לְרַב, גַּבְרָא רַבָּה אִיקְּלַע לְגַהֲרְדָּעָא וּמְטַלַע – אדם גדול צולע ברגלו הגיע לגהרדעא, וְדָרִישׁ בְּלֵילָא שָׁרֵי – והוא הורה בדרשתו שמותרת אשה לצאת בשבת בתכשיט הנקרא 'כלילא' לרשות הרבים, הבין מכאן רב שלוי הגיע, וְאָמַר, שְׁמַע מִינָּהּ נָח נַפְשֵׁיהּ דְּרַבִּי אֲפָּם – יש להבין מכך שלוי הגיע שנפטר רבי אפס, וְיָתִיב רַבִּי חֲנִינָא בְּרֵישָׁא, וְלֹא הָווּ לֵיהּ לְלֵוִי אינש לְמֵיתַב גַּבֵּיהּ – ונתמנה רבי חנינא לראש הישיבה, ונותר לוי לבדו חוץ לבית המדרש מבלי שיהיה לו איש להיות עמו, וְקָאָתָא – ולפיכך בא לבבל.

שואלת הגמרא: מנין לרב שכך היו הדברים, וְאִימָא רַבִּי חֲנִינָא נָח נַפְשֵׁיהּ, וְרַבִּי אֲפָּם כְּדְיָתִיב יָתִיב – הרי אפשר לומר שרבי חנינא הוא שנפטר, ורבי אפס נותר ראש הישיבה, וְלֹא הָווּ לֵיהּ לְלֵוִי אינש לְמֵיתַב גַּבֵּיהּ, וְקָאָתָא – וכיון שלא נותר ללוי איש להיות עמו חוץ לבית המדרש, בא לבבל. משיבה הגמרא: אִיבָּעֵית אֵימָא – אם תרצה אמור, שאילו רבי אפס היה חי, לֵוִי לְרַבִּי אֲפָּם מֵיכַּהּ הָווּ כָּיֵיף לֵיהּ – היה לוי נכפף לרבי אפס ולא היה גולה לבבל. וְאִי בָּעֵית אֵימָא – ואם תרצה אמור באופן נוסף, כֵּיוָן דְּאָמַר רַבִּי, חֲנִינָא בַּר חָמָא יֵשֵׁב בְּרֹאשׁ, לֹא סָגֵי דְּלֹא מָלִיךְ – שמאחר שרבי מינה את רבי חנינא בר חמא לראשות הישיבה, אי אפשר שלא יקוימו דבריו וימלוך רבי חנינא בר חמא בראשות הישיבה, דִּכְתִיב בְּהוּ בַּצַּדִּיקִים – שכן הכתוב מעיד בצדיקים, 'וְתִגְזַר אֹמֶר וְיָקֻם לָךְ' (איוב כב כח).

שואלת הגמרא: וְהָא הָווּ רַבִּי חִיָּיא – והרי רבי חייא היה בזמנם, ומדוע לא מינהו רבי לראש הישיבה. משיבה הגמרא: נָח נַפְשֵׁיהּ – באותו הזמן כבר נפטר רבי חייא לבית עולמו. שואלת הגמרא: וְהָאָמַר רַבִּי חִיָּיא, אֲנִי רְאִיתִי קִבְרוֹ [–ארונו] שֶׁל רַבִּי וְהוֹרַדְתִּי עָלָיו דְּמָעוֹת, הרי שהיה רבי חייא בין החיים בשעה שנפטר רבי, ומדוע אם כן לא מינהו רבי לראש הישיבה. משיבה הגמרא: אִיפּוֹךְ – יש לומר להיפך שכך אמר רבי, 'אני ראיתי ארונו של רבי חייא והורדתי עליו דמעות'.

ממשיכה הגמרא להקשות: וְהָאָמַר רַבִּי חִיָּיא, אוֹתוֹ הַיּוֹם שֶׁמֵּת רַבִּי בְּטַבְלָה קְדוּשָׁה, הרי שהיה רבי חייא חי בשעה שנפטר רבי לבית עולמו. משיבה הגמרא: אִיפּוֹךְ – יש להפוך אף כאן את שמות התנאים, ולומר שכך אמר רבי על רבי חייא.

הגמרא מוסיפה להקשות: וְהָתַנְיָא בברייתא, בְּשֶׁחָלָה רַבִּי נִכְנְסוּ רַבִּי חִיָּיא אֲצִלּוֹ וּמָצְאוּ שֶׁהוּא בּוֹכֶה, אָמַר לוֹ רבי חייא, רַבִּי מְפֻנֵּי מָה אַתָּה בּוֹכֶה, וְהָתַנְיָא מֵת מִתּוֹךְ הַשְּׁחוֹק סִימָן יָפֶה לוֹ מִתּוֹךְ הַבְּכִי סִימָן רַע לוֹ, פָּנָיו לְמַעְלָה סִימָן יָפֶה לוֹ פָּנָיו לְמַטָּה סִימָן רַע לוֹ, פָּנָיו כְּלַפֵּי הָעָם סִימָן יָפֶה לוֹ כְּלַפֵּי הַכֹּתֶל סִימָן רַע לוֹ, פָּנָיו יְרוּקִין סִימָן רַע לוֹ פָּנָיו צְהוּבִין וַאֲדוּמִים סִימָן יָפֶה לוֹ, מֵת בְּעֶרֶב שַׁבָּת סִימָן יָפֶה לוֹ שיכנס למנוחה מיד, וינצל מחבוט הקבר, בְּמוֹצָאֵי שַׁבָּת סִימָן רַע לוֹ, מֵת בְּעֶרֶב יוֹם הַכִּפּוּרִים סִימָן רַע לוֹ בְּמוֹצָאֵי יוֹם הַכִּפּוּרִים סִימָן יָפֶה לוֹ שנמחלו עוונותיו, מֵת מְחוֹלִי מֵעַיִים סִימָן יָפֶה לוֹ מִפְּנֵי שֶׁרוֹבָּם שֶׁל צַדִּיקִים מֵיתָתָן בְּחוֹלִי מֵעַיִים. אָמַר לוֹ רבי לרבי חייא, אֲנָא אַתּוֹרָה וּמִצְוֹת קָא בָּכֵינָא – אני בוכה על תורה ומצוות שיתבטלו ממני במיתתי, ובאופן זה לא אמרו שהבכי הוא סימן רע. הרי מוכח שרבי חייא היה בפטירתו של רבי.

הגמרא מביאה שני תירוצים: אִיבָּעֵית אֵימָא, אִיפּוֹךְ – אם תרצה אמור אף כאן שיש להפוך את הגירסא ולומר, שהמעשה היה להיפך שרבי חייא חלה ורבי נכנס לבקרו. וְאִיבָּעֵית אֵימָא – ואם תרצה אמור שלְעוֹלָם לֹא תֵּיפּוֹךְ – אין לשנות את גירסת הברייתא, ובאמת רבי חייא היה חי כשנפטר רבי, וטעמו של רבי שלא למנות

המשך בעמ' ריט

את רבי חייא להיות ראש הישיבה היה, כיון שרבי חייא עסוק בְּמִצְוֹת הַוָה, וְרַבִּי סָבַר לֹא אַפְנֵייהּ – לא אבטלנו מקיום מצוות.
הגמרא מביאה סיוע לתירוץ זה: וְהֵיכִי דְּכִי הֲוֵי מִינְצוּ רַבִּי חֲנִינָא וְרַבִּי חִייָא – כשהיו מתווכחים זה עם זה, אָמַר לֵיהּ רַבִּי חֲנִינָא לְרַבִּי חִייָא, בַּהֲדֵי דִּידִי מִינְצְתָּ – וכי עימי אתה נחלק, והרי רב חילי בפילפולה של תורה, דְּאִם חַס וְשָׁלוֹם נִשְׁתַּכְּחָה תּוֹרָה מִיִּשְׂרָאֵל מֵהֲדְרָנָא לֵיהּ מִפִּלְפּוּלֵי – עד שאם חס ושלום היתה התורה נשכחת מישראל יכול אני להשיב הלכותיה בכח פילפולי. אָמַר לֵיהּ רַבִּי חִייָא לרבי חנינא, אָנָא עָבְדִי דְּלֹא מִשְׁתַּכְּחָה תּוֹרָה מִיִּשְׂרָאֵל – ואני במעשי פועל שלא תשתכח התורה מישראל, דְּאִיתֵּינְהוּ כִּיתָנָא וְשָׁדְרֵינָא – שאני לוקח זרע פשתן וזורעו, וּמְגַדְּלָנָא נִיעְבֵי – ואחר שהפשתן צומח אני קולע ממנו רשתות, וְצָיְידְנָא טַבְיָא – ובהם אני צד צביים, ושוחטם וּמַאֲכִילְנָא בִּישְׂרָא לְיַתְמֵי – ומאכיל מבשרם ליתומים, וְאָרִיכְנָא מְגִילְתָא מִמַּשְׁכֵּי דְּטַבְיָא – ומתקן ומכין אני קלפים מעורות הצביים, וְסָלִיקְנָא לְמָתָא דְּלִית בָּהּ מַקְרֵי דַּרְדְּקֵי – ואני הולך למקום שאין בו מלמדי תינוקות, וְיָתְבִינְא חַמְשָׁא חוּמְשֵׁי לְחַמְשָׁא יְנוּקֵי – ואני כותב על גביהם חמשה חומשים לחמשה ילדים, חומש אחד לכל ילד, וּמַתְנִינָא שִׁיתָּא סִידְרֵי לְשִׁיתָּא יְנוּקֵי – ואני שונה בעל פה ששה סדרים, לששה ילדים, לכל ילד סדר אחד, לְכָל חַד וְחַד אָמְרֵי לֵיהּ – ולכל אחד מהילדים אני אומר אַתְנֵי סִידְרָךְ לְחַבְרָךְ – למד לחברך את סידרך.
וְהֵיכִי דְּאָמַר – וזהו שאמר רַבִּי, כַּמָּה גְּדוֹלִים מַעֲשֶׂה חִייָא. אָמַר לֵיהּ רַבִּי שִׁמְעוֹן בַּר רַבִּי לאביו, אֲפִילּוּ מִמְּךָ – האם גדול הוא במעשיו אף יותר ממך, אָמַר לֵיהּ, אִין – אכן כך. אָמַר לֵיהּ רַבִּי יִשְׁמָעֵאל בְּרַבִּי יוֹסֵי לרבי, אֲפִילּוּ מֵאַבָּא – שאלו רבי ישמעאל, האם גדול הוא במעשיו אף יותר מאבי רבי יוסי, אָמַר לֵיהּ חַס וְשָׁלוֹם, לֹא תְּהֵא בָּזוֹאת בִּישְׂרָאֵל – לא אומר כדבר הזה לעולם.
הגמרא חוזרת לברייתא המספרת על צוואתו של רבי: אָמַר לָהֶן רבי, לִבְנֵי קָטָן אֲנִי צָרִיךְ, נִכְנַס רַבִּי שִׁמְעוֹן אֲצִלּוֹ, מָסַר לוֹ סִדְרֵי חֲכְמָה.
אָמַר לָהֶן רבי, לִבְנֵי גָּדוֹל אֲנִי צָרִיךְ, נִכְנַס רַבָּן גַּמְלִיאֵל אֲצִלּוֹ, וּמָסַר לוֹ סִדְרֵי נְשִׂיאוּת, אָמַר לוֹ בְּנִי נֶהוֹג נְשִׂיאוּתְךָ בְּרַמִּים – שתהא יושב בין הגדולים, כמלך שיושב במלכותו וגדולי מלכותו סביבו והוא מתפאר בהם, זְרוֹק מָרָה [–אימה] בַּתַּלְמִידִים, שתהא אימתך עליהם.
שואלת הגמרא: אֵינִי – וכי כך היא הדרך לנהוג בתלמידים, וְהָא כְּתִיב (תהלים טו ד), 'וְאֶת יִרְאֵי ה' יְכַבֵּד' וְאָמַר מַר (מכות כד.), זֶה יְהוֹשָׁפָט מֶלֶךְ יְהוּדָה – הכתוב הזה נדרש על יהושפט מלך יהודה, כְּשֶׁהָיָה יהושפט המלך רוֹאֶה תַּלְמִיד חָכָם, הָיָה עוֹמֵד מִכִּסְאוֹ, וּמְחַבְּקוֹ וּמְנַשְּׁקוֹ וְקוֹרֵא לוֹ רַבִּי רַבִּי מָרִי מָרִי, הרי שאפילו מלך יש לו לנהוג כבוד רב בתלמידי חכמים. משיבה הגמרא: לֹא קַשְׁיָא, הָא – מה שנאמר לגבי יהושפט מלך יהודה, מדובר בְּצִינְעָא, שאז מוטל גם על המלך וגם על נשיא לכבד כל אחד ואחד, ואילו הָא – צווי רבי לבנו נאמר בְּפַרְהֶסְיָא, שאז צריך להטיל אימתו על התלמידים כדי להודיע נשיאותו.
ברייתא נוספת המספרת על פטירתו של רבי: תַּנְיָא בברייתא, רַבִּי מוּטָל היה בשעת חוליו בְּצִיפּוֹרִי, וּמְקוֹם קברו מוּכָן לוֹ בְּבֵית שְׁעָרִים.
שואלת הגמרא: וְהָתַנְיָא בברייתא אחרת לגבי הפסוק (דברים טז כ) 'צֶדֶק צֶדֶק תִּרְדֹּף' הַלֵּךְ אַחַר רַבִּי לְבֵית שְׁעָרִים, הרי שמקומו של רבי היה בבית שערים ולא בציפורי. משיבה הגמרא: רַבִּי בְּבֵית שְׁעָרִים הֲוָה – אכן מקומו של רבי היה בבית שערים, אֶלָּא בֵּיוָן דְּחָלַשׁ [–שנחלה] אַמְטְיוּהִי [–הביאוהו] לְצִיפּוֹרִי,